

Volt-e kiút?

Magyar zsidó színészek kiútkeresése, 1939–1944

HARSÁNYI LÁSZLÓ

Az 1938-ban megszületett első zsidótörvény egyéb intézkedései mellett létrehozta a Színművészeti és Filmművészeti Kamarát (a továbbiakban: Kamara, Színészkamara).¹ A kötelező jelentkezések elbírálásakor, 1939 januárjában a 792 felvett előadóművész mellett legalább 450 fő kérelmét utasították el. Az első, a legegyszerűbb eset az volt, ha valaki valamely okból nem adta be a felvételi kérelmét, mert például külföldön tartózkodott (ez történt többek között Darvas Lili és Perczel Zita színésznők esetében). A tagságot halasztó akadály volt a kötelezően beadandó iratok részleges hiánya. Erre hivatkozott például Herczeg Jenő és Komlós Vilmos. Végül pedig nem szerepeltek a felvettek között azok a zsidó (izraelita vallású) színészek, akik a törvény által az izraelita tagok lehetséges arányára meghatározott húszszázalékos kamarai tagsági hányadba már nem fértek be. „A kihagyottak számára a Kamarából való kimaradás valószínűleg halálos ítéletet jelent. Többen közöttük életük nagyobb részét már eltöltötték a színpadon, és ott megbecsült nevet szereztek maguknak. Sokan vannak, akiknek szépen induló karrierjét vágták ketté.”²

A Kamarába történt felvétel tehát nem jelentette önmagában a színpadra lépés lehetőségét, hiszen a törvény által megszabott húsz százalékos limit érvényes volt a színházak számára a zsidó színészekkel és más, pl. műszaki, gazdasági alkalmazottakkal köthető szerződések esetében is. Az eljárás félévvel később megismétlődött a második zsidótörvény sokkal szigorúbb (származás – vagyis nem vallás – szerinti elkülönítés, hatszázalékos ráta) rendelkezései nyomán: lezajlott az újabb kizárási hullám.³ A színházak egy részénél, ahol az igazgatókat cserélték le elsők között, hamarosan a *numerus nullus* megoldást alkalmazták. Ez elsősorban a két

---

¹ 1938. évi XV. tc. a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról (1938. máj. 29.). *Magyar Törvénytár, 1938*. Budapest: Franklin T., 1939. 132–144. A Kamaráról részletesen lásd: Vizi Éva: Utolsó felvonás. Színművészeti és Filmművészeti Kamara 1939–1944. Szakdolgozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2014; Harsányi László: „Őrségváltás” a kultúra területén. A művészeti kamarák 1938–1944. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*, X. Budapest: Múlt és Jövő, 2019. 13–58.

² A kimaradottak. *Népszava*, 1938. dec. 7. 4.

³ 1939. évi IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról (1939. máj. 5.). *Magyar Törvénytár, 1939*. Budapest: Franklin T., 1940. 129–148.

állami játszóhelyre, a Nemzeti Színházra és az Operaházra volt érvényes. Az 1939-ben kezdődő évadban az Operából az előző évad magánénekesei közül heten hiányoztak, mindannyian zsidó vallásúak voltak. A következő évadban újabb öt magánénekes hiányzott a névsorból, közülük ketten estek a zsidótörvény hatálya alá.⁴

A zsidó színészek egy része be sem adta jelentkezését a Kamarába, hiszen pontosan tudták, hogy felvételükre nem kerülhet sor. Ebbe a csoportba tartozott például az ismert színészek közül Kabos Gyula, Szőke Szakáll és Huszár Károly (Pufi).

1943 nyarán életbe léptették azt a jogszabályt, amely szerint azt a színészt, akinek az utóbbi három évben nem volt szerződése, ki kell zárni a Kamara tagjai közül. Ez az intézkedés a szerződések hiánya miatt zömmel a zsidó származású kamarai tagokat érintette, és azonos módon sújtotta a színházi világ minden szereplőjét: a technikai munkatársakat csakúgy, mint a színházak táncművészeit és zenészeit.

Az 1939-ben emberi-szakmai válságba került előadóművészek pontos száma nem ismeretes. Így csupán példákon keresztül tudjuk bemutatni, milyen módon próbáltak a kirekesztett művészek továbbra is színpadra, pódiumra, előadói dobogóra kerülni, hogyan próbálták túlélni az 1939 és 1944 közötti éveket. A kevés számú és nehezen feltárható forrás (újságcikk, visszaemlékezés, napló stb.) csak töredékes ismereteket közöl arról, kik és miként próbáltak segítséget nyújtani az állásukat veszített színészeknek, illetve milyen stratégiákkal próbálkoztak az állás nélkül maradtak maguk is.

Menekülési kísérletek

Mint láttuk, 1938 végén sokak számára vált nyilvánvalóvá, hogy nem nyertek felvételt a Színész Kamarába. A *Magyarország* című politikai napilap decemberben – név nélkül – megszólaltatott néhányat a kimaradt színészek közül, feltéve a kérdést: mi lesz velük?⁵ A válaszok érthetően nagyon bizonytalanok voltak. A „jó nevű komika” azt válaszolta, ha a második körben sem veszik fel, a főzéstudományából fog megélni. A „neves jellemszínész” Amerikába készült, és remélte, hogy a kormány megkönnyíti majd a kivándorlást. A „kitűnő énekes” abban bízott, hogy engedélyezni fogják a kávéházi énekes fellépéseket. A „jókedvű komikus” bohócnek képzelte át magát, és kisebb artistamutatványokat is betanult.

⁴ Székely Mihály 1944. március 19-ig színpadra léphetett mint „nélkülözhetetlen énekes”.

⁵ Mi lesz veled, művészem? *Magyarország*, 1938. dec. 28. 8.

A helyzetet a kizárt művészek egy része nem tudta világosan értékelni: többen reménykedtek abban, hogy a Kamara esetleg megváltoztatja elutasító döntését. Jó példa erre Radó Sándor, aki 1939 áprilisában ünnepelte színészi pályájának huszonötödik évfordulóját. Így nyilatkozott az őt a jubileum alkalmából felkereső *Újság*nak: „még mindig nem tudom elhinni, hogy lehetséges volna egy embert, aki gyerekkora óta úzi a foglalkozását, minden különösebb ok nélkül eltiltani a pályájától.”⁶

1939 elején sokan próbáltak *külföldi szerződést* szerezni, mivel szakmai és anyagi helyzetük a zsidótörvények miatt ellehetetlenült. Nemcsak a Kamarába fel nem vett színészek, de mai szóval a szórakoztatóipar számos képviselője is ezzel próbálkozott. A legáltalánosabb kísérleti megoldás – a nyelvi akadályok miatt – táncsoportok szervezése vagy artista-számok betanulása volt. A korabeli újságok időnként beszámoltak arról, ha valamelyik népszerű színész ezt az utat választotta. Az *Újság* 1939 márciusában írt arról, hogy Peti Sándor Párizsba utazott artistaként.⁷ Egy hónappal később *Az Est* számolt be arról, hogy Kabos Gyula és Rátkai Márton után Gárdonyi Lajos is Párizsban próbál artistaszerződéshez jutni.⁸ Napok múlva Básti Lajos útjáról írt a *Pesti Napló*, megemlítve a már korábban távozott Keleti Lászlót, Kertész Gábort, Sólyom Jankát. Hollandiában próbálkozott Bársony Rózsi, Ráday Imre, Rott Sándor, Dénes Oszkár.⁹

Ezek a kísérletek nagyrészt sikertelenül végződtek. A háború kitörése után a Hollandiába és Párizsba távozottak, akik előtt a választott országban sorra bezárultak a kapuk, visszatértek Magyarországra. Peti Sándor 1939 decemberében, Gárdonyi Lajos még ugyanezen év nyár elején újból Budapesten volt. Ráday Imre, aki Hollandiában német nyelven játszott, 1941-ben tért vissza. Básti Lajos Párizs, London és New York után érkezett vissza Budapestre 1940 februárjában. Básti Lajos egy darabig még színpadra léphetett egykori helyén, a Vígszínházban, 1941 őszétől azonban már egyetlen budapesti színház szereposztásában sem tűnt fel a neve. Maradtak számára a versmondó pódiumesték. Néhány hónap párizsi és londoni tartózkodás után hazatért Sólyom Janka is, a kor egyik legünnepeltebb szonézékesese. Kamarai tagság hiányában csak mulatókban, kávé-

⁶ Radó Sándor jubilál. *Újság*, 1939. ápr. 23. 23.

⁷ Egy szereplőváltás története. *Újság*, 1939. márc. 31. 10.

⁸ Gárdonyi Lajos, a Vígszínház népszerű komikusa Párizsba utazott. *Az Est*, 1939. ápr. 12. 8.

⁹ Hollandiába szerződtek a kamarából kimaradt magyar-zsidó színészek. *Brassói Lapok*, 1939. febr. 11. 7.

házakban léphetett fel, majd Franciaországba költözött, ahonnan csak a háború után tért haza. Kabos Gyula, aki az Egyesült Államokba utazott, alkalmi fellépésekkel szórakoztatta a magyarul tudó közönséget. A filmvállalatok közül egyik sem kínált neki szerződést, sorsa a teljes mellözte-tés lett. 1941 októberében elhunyt. A zsidótörvények miatt Amerikába menekült másik neves színész, Szőke Szakáll viszont filmkarriert csinált.

Külön szomorú regény lehetne Huszár Pufi sorsa. Miután számot ve-tett lehetőségeivel, nem kérte felvételét a Kamarába. 1940-ben még a Pesti Színházban játszott. Mivel az európai útvonalak akkor már bezárultak az amerikai emigráció előtt (ahol kapcsolatai voltak), 1941-ben feleségével a Szovjetunió és Japánon keresztül akart az USA-ba kivándorolni. Vonaton Moszkvába utaztak, ahol Gábor Andor vette őket pártfogásába, majd 1941 júniusában Vlagyivosztkba értek, de a kikötőig nem jutottak el, mi-vel Magyarország időközben hadba lépett a Szovjetunióval. Mint ellensé-ges ország polgárait letartóztatták, és a Gulag egyik lágerébe vitték őket. Huszár Károly ott halt meg 1944-ben.¹⁰

Intézményes segítségek

Az izraelita vallású színészeknek (tehát a kikeresztelkedett zsidó száрма-zásúaknak nem) a legfontosabb és leghathatósabb segítséget az *Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) Művészakciója* jelentette 1939 novemberétől. A program, amelyet az OMIKE a Pesti Izraelita Hit-község (PIH) segítségével indított el, 1944. március 19-ig működött Buda-pesten a PIH Wesselényi utcai Goldmark Termében és más helyszíneken sok száz színi- és operaelőadással, koncerttel, hat képzőművészeti kiállítással, könyvek kiadásával. A Művészakció fennállása során mintegy 550 zsidó művészek, közöttük 196 színésznek nyújtott fellépési lehetőséget és így némi jövedelmet. Mivel az OMIKE Művészakció megszervezéséről és működéséről viszonylag sok publikáció látott napvilágot az utóbbi években, ennek részletes bemutatása szétfeszítené ennek a tanulmánynak a kereteit, így ettől eltekintek.¹¹ Lássunk néhány további példát azokra az intézményekre, szerveződésekre, amelyek a bajba jutott zsidó művészek-nek megpróbálták segítséget nyújtani ebben az időszakban.

¹⁰ Mezei Béla: Hol vannak a katonák... *Hitel*, 8. évf. (1995) 4 sz. 7–16.

¹¹ Bálint Lajos: *Művészbemutató*. Budapest: Szépirodalmi, 1964; Horák Magda: Színház a get-tóban. In: Scheiber Sándor (szerk.): *MIOK Évkönyv, 1983/1984*. Budapest: MIOK, 1984. 167–199.; Harsányi László: *A fényből a sötétbe. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület évtizedei 1909–1950*. Budapest: Napvilág, 2019. 205–268.

1940 szeptemberében a második bécsi döntésnek megfelelően a magyar katonai alakulatok bevonultak Észak-Erdélybe. Már ekkor, tehát a polgári kormányzásra történő átállás előtt bevezették az első zsidóellenes intézkedéseket az újonnan visszacsatolt országrészen. A zsidó lapokat betiltották, és ez lett a sorsa a nem kifejezetten vallásos zsidó egyleteknek, szövetségeknek is.¹² Azok a zsidó közalkalmazottak, akiknek a román adminisztráció idején sikerült megőrizniük az állásukat, most elveszítették azt. Ebben a folyamatban a zsidó színészek sorsa is csak a kiközösítés lehetett.

A magyar városok között Erdély két jelentős városában, Kolozsváron és Nagyváradon élt – Budapestet leszámítva – a legtöbb zsidó. Kolozsváron az óriási hagyományokkal rendelkező magyar nyelvű színházasnak számos zsidó származású tagja volt. (Ugyanez volt érvényes az erdélyi színházas egészére is.) A visszacsatolt területeken is érvényesített zsidótörvények miatt a kolozsvári zsidó színészek állás nélkül maradtak. Hasonlóan budapesti (és berlini) társaikhoz, kizárólag egy külön játszóhely megalakítása maradt számukra megoldásként. Ez lett a Kolozsvári Zsidó Színház, a beszédes Concordia névvel. A színház 1941 februárjában kezdte meg működését, Ossip Dymov jiddis nyelvű orosz író „Szomorúságának énekese” című színdarabjával. Az engedélyt Kemény János, a kolozsvári Magyar Nemzeti Színház igazgatója szerezte meg, és ő segítette kellékekkel a zsidó társulat előadásait. Ugyancsak ő biztosította a minimális működéshez szükséges anyagi forrást is.¹³ A kialakult helyzetet éppen Kemény János visszaemlékezésével jellemzi Lőwy Dániel tanulmánya: „A bécsi döntést követő években (...) igen nehéz problémák előtt állottunk, ugyanis a Kolozsvári Thália Magyar Színház összetételében pontosan azt a szellemet jelentette, amely Hóman Bálint magyarországi kultuszminiszter szemében a »destrukciót« képviselte (...) a társulat (...) olyan összetételű [volt], amelyben zsidók és nem zsidók legnagyobb egyetértésben, kollegialitásban dolgoztak közös célokért.”¹⁴

A Zsidó Színház társulatának tizennyolc tagja volt. Egyaránt játszottak darabokat a világirodalomból (Stefan Zweig, Friedrich Hebbel) és a magyar drámairodalomból (Bródy Sándor, Molnár Ferenc) – a szerzők

¹² Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. Budapest: Park, 2015. 194.

¹³ Szigyártó Sándor: A Kolozsvári Zsidó Színház 1940 őszétől 1944 márciusáig. *Helikon*, 6. évf. (1995) 2. 7.

¹⁴ Lőwy Dániel: A kolozsvári Concordia zsidó színház története. *Múlt és Jövő*, 11. évf. (2000) 1. 75.

többsége (mint az itt felsoroltak mindegyike) a magyar színházi életben már tiltólistán volt. Természetesen játszottak vígjátékokat, operetteket, kabarédarabokat is, amelyekre a sötét időkben a közönség fokozottan ki volt éhezve. A színház a cenzúrát úgy vészeltte át, hogy a város vezetói között voltak szimpatizánsok, akik egyengették a rendőrség által letiltásra ítélt darabok további útját. Plakátok nyomtatására nem volt lehetőség, az előadások meghirdetésére maradt a szóbeliség. A német megszállás után a város rendőrfőtanácsosa közölte Arányi Júlia színésznővel, a Concordia színház tagjával: „Többé már nem adhatok engedélyt [a zsidó színház előadásainak megtartására], bár ami most következik, nem az én ízlésemnek való. Magam is kilépek a rendőrség kötelékéből.”¹⁵

A társulat színészeinek többsége hamarosan a kolozsvári téglagyári gettóba került, ahonnan az út Auschwitzba vezetett. A holokausztot és a háborút csak négyen éltek túl közülük.

A 19. század közepén indult el az a folyamat, amelyben a hitközségek vallási közösségekké alakultak át, és korábbi feladataikat részben átvette az állam. Egy évszázaddal később, a 20. század közepén ez a folyamat Európa-szerte megfordult. A zsidó vallási szervezetek korábbi, hagyományos szerepük betöltése mellett egyre inkább kénytelenek voltak szociális, kulturális, érdekvédő feladatokra koncentrálni. Így írt erről az izraelita fellekezet 1939 és 1944 között megmaradt sajtóterméke, *A Magyar Zsidók Lapja*: „...egyre intenzívebben kell foglalkozni a Síp utcában a zsidó írók és művészek problémájával. (...) a hitközség feladata lett minden zsidó vallású író és színész felkarolása.”¹⁶

A Magyar Zsidók Lapja csakúgy, mint a korábbi években az 1938 végén megszüntetett *Egyenlőség* gyakran beszámolt a különböző vidéki izraelita hitközségek, de főként a PIH, valamint az utóbbihoz szorosan kapcsolódó *ifjúsági csoportok* különféle kulturális rendezvényeiről. A PIH az 1930-as években ugyanis saját szervezetén belül ifjúsági csoportokat hozott létre. 1939 áprilisában a lap szerint tizenhárom ilyen csoport működött Pesten, területi elv szerint rendeződve (PIH Goldmark Ifjúsági Csoport, Magdolnavárosi Ifjúsági Csoport, V/a kerületi Ifjúsági Csoport, Szentistvánvárosi Ifjúsági Csoport stb.). Ezek a csoportok heti rendszerességgel tartották összejöveteleiket. A program vegyes volt: vallási, ismeretterjesztési és kulturális egyaránt. A pesti zsidó fiatalok száma ez idő szerint a PIH karto-tékkrendszer alapján 46 ezer fő volt. Az ifjúsági csoportokhoz kötődő

---

¹⁵ Uo., 77.

¹⁶ Sós Endre: Zsidó hétköznapiak? *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. okt. 19. 5.

fiatalok számát 15 ezerre becsülte a cikk írója. A lényegében programalkotó cikkben az ifjúsági csoportok feladatát illetően egyebek mellett így fogalmazott: „Amíg azelőtt társas összejöveteleiket főképpen szórakozásra használták fel, most már minden igyekezetük arra irányul, hogy emellé komoly ismeretterjesztő előadások sorakozzanak, s olyan kultúrprogramot töltsenek be, amely a magyar nemzeti kultúra mellett öntudatos zsidó hitről is tesz tanúságot. Kenyértelenné lett magyar zsidó színészek interpretálják a kenyértelenné vált zsidó íróknak nívós munkáit, és ha egyelőre nem is sok jut, de egy-egy falat kenyér kerül ezekből is.”¹⁷

A PIH-en belül létrejött a PIH Művészeti és Irodalmi Bizottsága, amely a műsorokat, fellépéseket koordinálta. Az ifjúsági csoportok rendezvényein – főként a Goldmark Teremben vagy a Hollán utcai kultúrteremben – számos olyan színész, énekes lépett fel, akik kiszorultak a Színészkamrából, és/vagy nem jutottak színházi szerződéshez. Ekkor is, később is azok a színészek léphettek fel ezeken a rendezvényeken, akik vallásukra nézve izraeliták voltak, tehát nem (vagy alig) található példa kikeresztelkedett, de a második zsidótörvény szerint zsidónak minősülő művész fellépésére.

Az újsághíreken kívül szerencsére fennmaradt jó néhány meghívó is, amelyek a PIH, illetve annak különböző ifjúsági csoportjai (például a Dr. Weisz Miksa Kultúrtársaság, a Zuglói, a PIH Bethlen téri vagy a „Goldmark” Ifjúsági Csoportja) színi előadásait, irodalmi rendezvényeit, szerzői estjeit hirdették.¹⁸ 1941-ben további, már nem jellegzetesen „ifjúsági” csoportok megalakulásáról lehetett olvasni: megkezdte működését a Zsidó Kultúra Barátainak Társasága és a Harmincasok Baráti Társasága.¹⁹

1940-ből található az első kishír, amely egy „budai izraelita ifjúsági csoport” kulturális tevékenységéről számolt be. Ugyancsak megszaporodtak a beszámolók különböző *vidéki izraelita ifjúsági csoportok* (Kalocsa, Mátészalka, Kecskemét) megalakulásáról és kulturális tevékenységéről. Ezek azonban sokkal inkább alkalmoszerű rendezvények voltak, például a purim megünneplésére szerveződtek.

Külön csoportba sorolhatók azok az intézmények, amelyek például tagságuk összetétele okán a zsidó közösséghez kötődtek (pl. az Erzsébetvárosi Társaskör, Szerdai Társaság), és az „önvédelmi” céllal alakult társaságok, csoportok (például a Magyar Zsidó Szellemi Közösség).

¹⁷ Pető Ernő: A zsidótörvény és a fiatalság. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. ápr. 20. 13.

¹⁸ Meghívók találhatóak az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatvány-tárában és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében.

¹⁹ Sós Endre: Szellem és szerszám. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. ápr. 24. 7.

Bizonyos például, hogy az Erzsébetvárosi Társaskör (VII. ker., Erzsébet körút 24.) szorosan kapcsolódott a kerület zsidó polgáraihoz: ezt erősítheti az 1922-ben tagjai ellen elkövetett antiszemita indíttatású bombamerénylet. Az a tény is világosan jelzi az izraelita kötődést, hogy a Társaskör dísztermében mutatták be 1939 februárjában Harmath Imre új operettjét: a szerző darabjait ekkor már csak az OMIKE színpadán láthatták az érdeklődők.²⁰ Ugyanakkor jelen voltak a segítségnyújtásban olyan egyesületek is, amelyek nem kapcsolódtak szorosan a zsidó közösséghez (Magyar Írók Köre, Vajda János Társaság, Mozart Egyesület stb.).

1939-től kezdődően – főként a vidéki sajtóban – nagyon kevés hír szólt zsidó színészek, zenészek fellépéséről a vidéki falvakban, városokban. A kivételek között volt a *Délmagyarország* beszámolója Lendvai Andor hangversenyéről, amelyre a Szegedi Leányegylet rendezésében került sor a hitközség dísztermében. Az újsághírek között nem egy esetben a tervezett helyszín alapján dönthető el, hogy a rendezvényt szervező intézmény kapcsolódott-e a zsidósághoz valamilyen módon. A *Pécsi Napló* 1942 januárjában adott hírt arról, hogy a Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet meghívására hangversenyt adott Ernster Dezső és Faragó István. Az előbbi művész pécsi születésű, az utóbbi helyi, pécsi művész, mint ahogyan a kísézőzenekar is helyiekből verbuválódott.²¹ A vidéki jelenlét híre és egyben az izraelita szervezetek segítő akciójának példája Rózsa Vera énekesnő: amint arról egy interjúban beszámolt, a művésznő az OMIKE Művészakcióban lépett fel, a nyári hónapokban pedig, amikor a Művészakció előadásai szüneteltek, vidéki (izraelita) nőegyletek meghívására énekelt operáriákat.²²

Mivel a hitközségi iratok nagy része megsemmisült a háborúban vagy az utána következő barátságtalan évtizedekben, egyelőre kevés adat áll rendelkezésre arról, milyen intézményes segítséget kaptak a zsidó művészek ahhoz, hogy akár a hitközségi termekben felléphessenek. Két vidéki izraelita hitközség, a szegedi és a pécsi iratanyagaiban vannak csupán erre vonatkozó információk.

A Szegedi Zsidó Hitközség iratai között több is világossá teszi, hogy 1938 után többféle kezdeményezés indult el a zsidó művészek megsegítésére. Ilyen volt például az a rendezvény, amelyet 1939 augusztusában a Szegedi Izraelita Hitközség Kulturális Bizottsága rendezett állástalanná

²⁰ Bemutatták az új Harmath-operettet. *Esti Kurir*, 1939. febr. 28. 12.

²¹ Ernster Dezső és Faragó István hangversenye. *Pécsi Napló*, 1942. jan. 27. 7.

²² Benczés Tibor: Amerikai szerződéssel a retiküljében oratóriumokat szeretne énekelni a jiddis-dalok legkitűnőbb előadója, Rózsa Vera. *Képes Családi Lapok*, 1941. szept. 14. 19.

váló zsidó művészek – közelebbről Forgács Sándor szegedi színész, rendező és Móra Edith, a Művészakció színpadán is fellépő színésznő – megsegítésére.²³ Ugyanez év decemberében kelt az a levelezés, amelyben az „Izraelita Művészek Szövetkezése” szervezi a kor egyik kitűnő operaénekesnőjének, Relle Gabriellának és társulatának szereplését Szegeden.²⁴

Egészen másfajta kapcsolatot jelez az a levelezés az OMIKE Művészakció és a Szegedi Izraelita Hitközség között 1939–1940 fordulóján, amelyből kiderül, hogy ezt a fellépést (és valószínűleg más alkalmakat is) a Művészakció kihelyezett eseményének tekintették, amelynek látogatása ugyanolyan pártoló tagsági igazolványokhoz volt kötve, mint amilyennel a budapesti Goldmark Terem előadásainak közönsége rendelkezett.²⁵ A levelezésből az is kitűnik, hogy korántsem csupán Szeged volt az így megkeresett hitközség: a békéscsabai zsidó hitközség például az engedélyezés hiányára hivatkozva utasította el sajnálattal a megkeresést. A széles körű együttműködés létrejötte nem bizonyított, de kétségtelen, hogy folytatódott a Művészakció egyes produkcióinak „utaztatása”. Erre utalnak például azok az adatok, amelyek az állásukat veszített zsidó újságírók rendezvényére, az „Eleven újságra” vonatkoznak 1940 tavaszán; vagy az a felhívás, amelyben az OMIKE Sajtócsoportja a Magyar Zsidók Naptára előfizetését kéri a szegedi hitközségtől.²⁶

A Pécsi Izraelita Hitközség iratai között található dokumentum tanúsága szerint a magát „Zsidó Magyar Cserkészférfiak Társaságának” nevező, budapesti bejegyzésű csoport 1939 novemberében bejelentette egy az ügyészség által engedélyezett „Művészsegítő Cserkészszolgálat” nevű program indítását. Részletesen beszámolnak arról, milyen szervezeti formában, milyen engedélyek megszerzésével kell a tervezett programot megvalósítani. Arról azonban nincs adatunk, hogy végül megvalósult-e az elképzelés. Ugyanitt fennmaradt egy kézzel írt, 1939 novemberében kelt levél, amelyben Herczeg Jenő egy kis társulat (rajta kívül még Komlós Vilmos, valamint Keleti László és Somogyi Éva, mindnyájan a Színész Kamarába fel nem vett színművészek) fellépésének támogatását kéri a Pécsi Izraelita Nőegylet vezetésétől. A válaszlevélből kiderül, hogy az előadás megvalósult.²⁷

²³ A Szegedi Zsidó Hitközség iratai, 141/1939.

²⁴ Uo., 280/1939.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo., 211/1940, ill. 8/1940.

²⁷ A Pécsi Zsidó Hitközség iratai, 637/1939.

Pódiumra jutni

1939 után, mivel a Színészkamara hatásköre csak a színházakra terjedt ki, a zsidó színészek számára fellépési lehetőséget jelentettek, ha átmenetileg is, azok a helyek, amelyek nem tartoztak a Kamara felügyelete alá, és így színházat helyettesítő pódiumként voltak használhatók. A legismertebb volt ezek között a *Zeneművészeti Főiskola hangversenyterme*. Itt elég sűrűn sikerült olyan szabad estétet találni, amikor lehetőség nyílt a helyiséget kibérelni és benne előadást, jutalomjátékot rendezni. Fellépett itt mások mellett Vidor Ferike, Ascher Oszkár, Ráday Imre és Gárdonyi Lajos.

A Színészkamara e kiskapu bezárására több kísérletet tett. Ezt tanúsítja az a levél, amelyben a hivatalosságot még nem kívánták igénybe venni. A nem zsidó művészeknek írt körlevelet a *Népszava* szerezte meg 1940 novemberében:

„Mélyen tisztelt Művész Úr!

Több ízben előfordult, hogy a zsidótörvény következtében a Kamarából kimaradt színészek művészdélutánokat és estétet rendeznek, amelyre kizárólag elsőrendű keresztény művészeket kérnek fel közreműködésre. Sajnos anélkül, hogy a közreműködők erre gondolnának, ezeknek a szerepléseknek kifelé demonstratív jellegük van. Felkérem Nagyságodat, hogy mielőtt a jövőben hasonló kérésnek eleget tenne, fenti körülményt, saját érdekében, mérlegelni szíveskedjék.”²⁸

Nem tudhatjuk, hogy ez a levél hatott-e – feltehetően kevésbé. Ezért a Kamara erőteljesebb eszközökhöz folyamodott. Egy 1941-ben a főiskola igazgatóságának címzett levél arról tanúskodik, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium bezáratta a Zeneakadémia termeit a zsidó művészek szereplése előtt:

„A vallás- és közoktatásügyi minisztertől

Tárgy: Zsidó művészek kitiltása a Főiskola hangversenytermeiből

Az 1939. évi IV. t. c. korlátozásai alá eső művészek és főleg a Színművészeti és Filmművészeti Kamarából kiszorult színészek az utóbbi időben egyre sűrűbben lépnek fel a hangversenydobogón, hogy előadások, hangversenyek, matinék stb. keretében a velük együtt érző közönség sokszor tüntető lelkesedése közepette terjesszék azt a szellemet, amelynek szűkebb térre való korlátozása vezette a törvényhozást az idézett törvény meghozatalára.

²⁸ Levelez a színészkamara. *Népszava*, 1940. nov. 28. 6.

Tekintettel arra, hogy a szóban lévő művészek szereplése az idézett törvény szellemével össze nem egyeztethető, értesítem a tek. Igazgatóságot, hogy a Zeneművészeti Főiskola hangversenytermei azok céljára a jövőben bérbé nem adhatók.

Budapest, 1941. május hó 15-én”²⁹

Még évekig, egészen 1944-ig megmaradtak fellépéseket lehetővé tevő különböző helyszínek, alkalmak és meghívások. Ezek kívül estek a zsidótörvények korlátozó szabályain, de némi bátorság kellett ahhoz, hogy az egyre szélsőségesebbé váló politikai és társadalmi közegben zsidó művészek felléptetését megkockáztassák a műsorok rendezői. *A Magyar Zsidók Lapja* 1941-ben például arról számolt be, hogy a „Szerdai Társaság” műsoros irodalmi délutánt rendez a Royal Szállóban, amelyen a Művészakció állandó szereplői – többek között Ascher Oszkár, Relle Gabriella, Ney Dávid – lépnek fel.³⁰

Sok esetben szerepelhettek a szerződésüket veszített művészek különböző *szakszervezeti, szociáldemokrata párti intézmények, munkásegyletek* által szervezett rendezvényeken, amelyekről a *Népszava* híradásaiban bőségesen lehetett olvasni. Relle Gabriella és Lendvay Andor például szerepelt a Szociáldemokrata Párt május 1-i ünnepélyén, Faragó Panni és Nagy György 1940 decemberében fellépett a Kispesti Munkásotthonban.³¹ 1941 februárjában hangversenyt tartottak az Újpesti Munkásotthonban, ahol közreműködött Rózsa Vera, Palotai Erzsébet és Flesch Imre, Ascher Oszkár pedig előadott a Vasasok estjén.³²

A Kamara megszületésekor kínálkozott még egy szereplési lehetőség a fel nem vett művészek számára: a *szórakozóhelyek* – kávéházak, mulatók, varieték – pódiumai nem tartoztak a kamarai szabályozás hatálya alá. Igaz, az itteni fellépéseknek is voltak feltételei. Kiderült, hogy a rendőrség csak azoknak a művészeknek engedélyezi a fellépést, akik vagy artistaigazolvánnyal rendelkeznek, vagy „színészszövetségi igazolványuk” van. Ez utóbbi intézmény azonban a Színészkamara létrejöttével megszűnt. Maradt tehát az artistaigazolvány megszerzése. Ez többeknek sikerült is. 1942-ben azonban a mulatókban, vendéglátóhelyeken fellépő zsidó művé-

²⁹ Gádor Ágnes – Szirányi Gábor: *Dohnányi Ernő iratok a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem levéltárában, II: 1938. szeptember – 1941. június*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet Dohnányi Archivum, 2004. 422. (Dohnányi Évkönyv).

³⁰ *A Magyar Zsidók Lapja*, 1941. jan. 16. 7. (Az említett „Szerdai Társaság” mibenlétéről egyelőre nincs adatunk.).

³¹ Hirdetés. *Népszava*, 1940. ápr. 30. 3., ill. c. n. *Népszava*, 1940. dec. 6. 4.

³² c. n. *Népszava*, 1941. febr. 1. 8., ill. J.: Munkásélet. *Népszava*, 1942. ápr. 21. 6.

szek előtt ez a kiskapu is bezárult: a belügyminiszter elrendelte, hogy a varietékben „kuplékat vagy a színművészet körébe tartozó szólószámokat csak a színművészeti kamara igazolt tagjai adhatnak elő”.³³

Nagyon kevés dokumentum maradt fenn azokról a fellépési lehetőségekről, amelyeket *magántársaságok* és *magánszemélyek* kezdeményeztek zsidó színészek, zenészek számára. Naplókban, visszaemlékezésekben olvashatunk házi koncertekről és hasonló alkalmakról. A szélsőjobboldali lapok ugyanakkor hamar felfigyeltek ezekre – ami arra mutat, hogy elterjedt szokásról volt szó –, és írtak róluk, mint egyfajta asztaltársasági programról: „A zsidóság nem megy a szomszédba ötletért, ha pénzt akar csinálni, különösen akkor, ha régi, kedvenc színészeit és színésznőit kell megsegíteni. Mivel azok nyíltan nem léphetnek fel, hát felléptetik őket titokban. Így született meg a társadalmi akció a zsidó színészek és előadók javára. A megoldás alapja az asztaltársaságokban rejlik. Magyarországon régtől vannak asztaltársaságok, amelyeknek tagjai a hónap egy-egy estéjére szabadságolt férjek, akik baráti körben kártyáztatnak, politizálnak. A zsidó asztaltársaságok azonban nem kuglidobálásra és Schiler-fröccs kortyolgatásra alakultak. Céljuk a zsidó művészek szerepeltetése és anyagi javadalmazása, mint mondják: amíg az átmeneti idő tart és a viszonyok meg nem javulnak. Az ilyen asztaltársaságok vezetői egész estére kibérelnek egy kávéház vagy vendéglő különtermét, ahol azután az asztaltársaság tagjai (...) jelenhetnek meg. Belépődíjat senki sem fizet, ellenben van műsormegváltás és kötelező menü. A kötelező menüből javadalmazák tulajdonképpen a szereplőket. (...) Az étlapár és a kifizetett összeg közötti különbséget kapják a szereplők.”³⁴

Még ennél is kevesebb nyilvánosságot kaptak a dolog természeténél fogva a lakásokban, házaknál rendezett előadóestek, házi muzsikálások. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójában olvasható 1939. június 9-i keltezéssel a következő bejegyzés: „Mik este elmegy a Milchékhez, ahol »mecénáskodás« folyik. A szegény Szigeti színészt, Tibor jó barátját, többek között szintén nem vették fel a Kamarába, és most kis családi körökben olvas fel és ad elő zsidó novellákat, amikért egy pengő belépti díjat fizetnek, és így összeszed 50-60 pengőt.”³⁵ Az említett Tibor nem más, mint Mészöly Tibor, aki 1939 előtt a Belvárosi Színházban játszott; barátja pedig Szigeti (Schwarz) Jenő, aki az OMIKE előadásain is fellépett.

³³ Artisták magánszámokat nem adhatnak elő a varietékben. *Népszava*, 1942. aug. 18. 6.

³⁴ Társadalmi akció a zsidó művészek érdekében. *Magyarság*, 1940. jan. 4. 9.

³⁵ Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946*. Budapest: Jaffa, 2014. I, 416. 1939. június 9-i bejegyzés.

Heimlich (később Hernádi) Lajos is rendszeresen adott házi koncerteket, ezeket Heimlich munkaszolgálatos társa, Radnóti Miklós említi naplójában.³⁶ Bächer Iván a Komor család Keleti Károly utcai lakásában rendezett előadásokról emlékezett meg egy írásában: „...a nagy belső lépcsős hallban gyakran léptek fel neves, de elhallgattatott művészek, mint Starcker János, Ernster Dezső, Rév (Rauchweiger) Lili és Salamon Béla.”³⁷

Még egy visszaemlékezés, a színhely Szombathely: „Emlékezetesek a koncertek Szendééknél.³⁸ A negyvenes években a zsidó művészeket kiszorították a nagy koncerttermekből, így privát lakásokban koncerteztek, így Szendééknél. Sok híres muzsikusz lépett fel Szendééknél az előbb már említett házi »koncertteremben«, fellépett Jámbor Ági, Rózsa Vera, Starcker János, Ernster Dezső, Dénes Vera és még sokan mások, akik nem jutnak eszembe.”³⁹

A szereplési lehetőségtől részben vagy egészen megfosztott színészek közül 1941–1942-ben jó néhányan megírták és kiadták *visszaemlékezéseiket*. Ezek terjesztése, előfizetők gyűjtése egyfelől jövedelemforrást jelentett, másfelől a folyamatos jelenlétet – vagy legalább annak illúzióját – a magyar kultúrában.⁴⁰ Alakultak táncsoportok is prózai színészekből és táncos-komikusokból, amelyek azután megpróbálták külföldi szerződésekhez jutni. Sokak számára azonban az említett utak-módok egyike sem jelentett megoldást, ezért mint ruhatárosok, jegyszedők, jegyellenőrök, szakácsinasok próbáltak megélni. Szaporodtak továbbá a tragikus esetek is. Ilyen volt például a *Népszava* rövid beszámolója szerint Szécsi Hédy színésznő öngyilkossági kísérlete, aki „tettét elkeseredésében követte el, mert nem vették fel a Színészkarába, a zsidótörvényre való hivatkozással”.⁴¹

³⁶ Radnóti Miklós: *Napló*. Budapest: Magvető, 2018. 153. 1940. december 26-i bejegyzés: „Délelőtt Heimlich Lajos házi hangversenyén, ragyogóan játszik Chopint.” Ferencz Győző jegyzete: „Mivel a zsidótörvények miatt Heimlich Lajos nem adhatott nyilvános koncertet, 1940. december 26-ától az V. ker., Légrády Károly (ma XIII. ker., Balzac) u. 21. III. emelet 3. szám alatti lakásán adott házi koncerteket.”

³⁷ Bächer Iván: Komorok (Egy pesti polgárcsalád históriájából). *Budapesti Negyed*, 4. évf. (1996) 4. sz. 115.

³⁸ Bárdos Alice hegedűművésznő és férje, Szende László.

³⁹ Weiss András: A kezdet, II. *Életünk*, 52. évf. (2014) 2. sz. 81.

⁴⁰ Minderről részletes elemzésben számol be Gajdó Tamás: (Nem) véletlenül történt. Zsidó színházművészek emlékiratai 1939 és 1943 között. *Jelenkor*, 47. évf. (2004) 6. sz. 528–544.

⁴¹ Nem vették föl a Színészkarába... *Népszava*, 1940. márc. 13. 8.

1939-től az egyre fenyegetőbb kirekesztés, megkülönböztetés, kormányzati fenyegetés ellenére egyes emberek és intézmények azon túl, hogy megpróbálták kenyérhez juttatni a megélhetésük elvesztése okán kritikus helyzetbe jutott művészeket, egyszersmind segítettek megőrizni a kirekesztettek önbecsülését is. Mint láttuk, olyan hálózat jött így létre, amelyben megkapaszkodva zsidónak minősített színészek, zenészek és más művészek százai próbálták túlélni a homályba borult jelent. A segítséget nyújtó emberek és intézmények támogatásukkal nagy szolgálatot tettek a magyar kultúra egészségének is. A legsötétebb idő – mi már tudjuk – csak ezután következett be, 1944–1945-ben. Volt, aki ezt is túlélte. És voltak sokan, akik nem.